

БІЛІНГВІЗМ: ПРАКТЫКА ВЫРАШЭННЯ Ў МАСТАЦКІМ ТВОРЫ (на матэрыяле аповесці В. Быкава «Абеліск»)

Двухмоўе (білінгвізм) у літаратуры — гістарычная рэальнасць і аб'ектыўная заканамернасць. Гэта з'ява глыбока індывідуальная і непаўторная, яна непадуладна прычыннаму абгрунтаванню тымі ці іншымі сацыяльнымі ўмовамі. У кожным канкрэтным выпадку рашаючымі з'яўляюцца біяграфія пісьменніка, яго індывідуальны лёс, умовы, у якіх фарміраваўся творца як асоба.

У гэтым артыкуле гаворка будзе ісці канкрэтна пра беларуска-рускі мастацкі білінгвізм. Даследчыкі вызначылі некалькі тыпалагічных груп такога білінгвізму: 1. Творчасць на беларускай мове і аўтарскі пераклад на рускую мову, і наадварот; 2. Паралельная творчасць на беларускай і рускай мовах; 3. Часовы ці пастаянны пераход з двухмоўя на аднамоўе; 4. Творчасць толькі на рускай мове, пры якой пісьменнік адносіцца да беларускай літаратуры¹.

Чацвёртая група — самая шматлікая. У прыватнасці, у беларускай нацыянальнай літаратуры на рускай мове стварылі шэраг цікавых твораў такія пісьменнікі, як Мікалай Гарулёў, Віктар Казько, Эрнест Ялугін, Алена Кобец-Філімонава... Некалькі сваіх аповесцяў апублікаваў першапачаткова на рускай мове і Васіль Быкаў.

Васіль Уладзіміравіч Быкаў адносіцца да той тыпалагічнай групы двухмоўных пісьменнікаў, якія, стварыўшы той ці іншы твор, публікуюць яго ў аўтарскім перакладзе на іншай (у нашым выпадку — на рускай) мове, г. зн. да першай групы. У прыватнасці, такія яго аповесці, як «Абеліск», «Праклятая вышыня», «Сотнікаў» і некаторыя іншыя, упершыню ўбачылі свет іменна на рускай мове.

Акрамя рэальнасцей жыцця, якія адлюстроўваюцца аўтарам, законаў мастацкай творчасці, магчыма і такое выкарыстанне сродкаў іншай мовы ці дыялекту, якое зніжае ідэйную і эстэтычную каштоўнасць мастацкага твора. У такім выпадку мы вымушаны гаварыць аб інтэрферэнцыі ў мастацкім тэксце. Прымяняльна да руска-беларускага мастацка-літаратурнага двухмоўя інтэрферэнцыя можа быць ахарактарызавана як функцыянальна не абумоўленае ўжыванне элементаў рускай мовы ў беларускіх тэкстах у выніку кантакту моў. Яна вызначаецца як моўнай кампэтэнцыяй аўтара, так і яго разуменнем моўнай культуры, адносінамі да кадыфікацыі мовы, да ўзаемадзеяння нацыянальнай і рускай моў і г. д.

Агульнанавуковы тэрмін «інтэрферэнцыя» звычайна разглядаецца як адхіленне ад моўных норм білінгва ў выніку выкарыстання ім дзвюх моў. У такім выпадку білінгвам пастаянна дапускаюцца міжвольныя парушэнні норм роднай ці рускай моў.

На наш погляд, тут ёсць неабходнасць зрабіць і такое адступленне. Вывучэнне праблемы інтэрферэнцыі складае неад'емную частку сучаснай тэорыі моўных кантактаў. Тэрмін «моўны кантакт» вызначаецца як «пачарговае выкарыстанне дзвюх ці больш моў аднымі і тымі ж асобамі»², якіх называюць двухмоўнымі носьбітамі. Асноўнай жа задачай пры даследаванні моўных кантактаў з'яўляецца вывучэнне і апісанне інтэрферэнцыі, сутнасць якой лінгвістычна вызначаецца змяненнем норм кантактуючых моў. Гэта значыць, што інтэрферэнцыя надзвычай цесна звязана з моўнай структурай. Як двухмоўе, так і вынікі ўзаемадзеяння моў, у значнай ступені залежаць ад узроўню іх функцыянальнага развіцця. Чым больш шырокія і універсальныя функцыі той ці іншай мовы, тым менш пранікальнай з'яўляецца яна.

Інтэрферэнцыя ў аповесці В. Быкава «Абеліск» праяўляецца на розных узроўнях: фанетычным (рабяты, патрэбавалі — цвёрдае вымаўленне зычнага *р*; пачотна, бясчысленыя — цвёрдае вымаўленне *ч*; граматычным (проці жанчын); графічным і арфаграфічным (астапоўка, трудна, харошая, абшчэсцвеннік). Аднак факты інтэрферэнцыі не заўсёды прама могуць быць аднесены да моўных памылак: гэта асабліва характэрна для ўзаемадзеяння моў на лексічным узроўні.

Перш чым пачаць разгляд функцый русізмаў у аповесці «Абеліск», зазначым, што аналіз мовы сучаснай беларускай мастацкай літаратуры павінен праводзіцца з функцыянальна-стылістычнага пункту гледжання і даваць пры гэтым адказ на пытанне аб функцыянальным апраўданні русізмаў у тэксце. Пры адсутнасці ж пераканаўчай мастацка-стылістычнай матывіроўкі простая замена беларускага слова рускім стварае канфліктныя сітуацыі ў зносінах з чытачом і, акрамя гэтага, наносіць урон матчымасцям мастацкага ўздзеяння твора.

Русізмы, якія сапраўды ствараюць мастацкі эффект, можна лічыць функцыянальнымі русізмамі (ФР). Русізмы ж, якія аб'ектыўна не нясуць пэўнай мастацка-стылістычнай інфармацыі і мэтазгоднасць выкарыстання якіх у тэксце можа аспрэчвацца, — нефункцыянальныя русізмы (НФР)³.

Прыкладамі НФР у аповесці «Абеліск» могуць быць рускія моўныя элементы, што сустракаюцца ў аўтарскай мове:

Але я не чуў, каб ён паскардзіўся на яе ці даў каму зразумець, як яму **трудна**⁴.

Тужыліся, тужыліся, здаецца, прыўзнялі, яшчэ 6 сантыметр, як заўжды, самы **трудны** (с. 292).

Гэта была мяжа жыццёвае мары. І правільна. І не таму, што пачотна ці лёгка. Ці заробкі харошыя — не дай бог настаўніцкага хлеба, ды яшчэ ў вёсцы (с. 292).

Сярод НФР апынуліся і русізмы, якія трапілі ў тэкст быкаўскай аповесці ў выніку неўсвядомленага пераносу, заснаванага на моўным змешванні:

І ніхто не падумае, што гэты біном таму вучню можа — і пэўна — ніколі ў жыцці і не прыгадзіцца... (с. 293).

Яшчэ адзін камень на яго душу. **Вярней**, шэсць камянёў... (с. 325).

Разам з тым шырока сустракаюцца ў аповесці «Абеліск» і русізмы, якія выкарыстаны пісьменнікам зусім свядома, але тым не менш яны не апраўдваюць сябе па канчатковых выніках:

...І зрабіў свядома, часам на свой страх і рызыку, праз **труднасці** і **непрыемнасці** (с. 294).

Гаварыць яму, мяркуючы па ўсім, было **трудна**, нязвыкла на такую тэму, ён з натугай падбіраў словы — мусіць, проста не было патрэбных для такога выпадку слоў (с. 282).

Прычыны з'яўлення такіх і падобных на іх НФР у аўтарскай мове розныя: і недастатковы ўлік пісьменнікам лінгвастылістычных вынікаў выкарыстання іншамоўнага матэрыялу, і суб'ектыўна-лінгвістычныя ўяўленні аб перавагах рускай мовы над беларускай і г. д.

Русізмы ў творы могуць выступаць і ў якасці сродку моўнай характарыстыкі персанажа, напрыклад:

— Да, каб не вайна, — урэшце пагадзіўся прамоўца. — Каб не навязаная нямецкім фашызмам вайна, **каторая** прынесла нашаму народу **бясчысленныя** ахвяры (с. 282).

— **Каторага** павінен тут ведаць кожны вучань... (с. 283).

— **Рабяты** за ім табуном хадзілі (с. 287).

— Ды ўжо ж. Куды даражэй. **Шкада**, **харошая** была пераемнасць (с. 287).

— Я даў яму **сігарэту**, мы закурылі абодва, **пастараніліся**, прапускаючы чорную, з нікелем «Волгу»... (с. 288).

— Няма, няма **астаноўкі**. Чашы далей... (с. 296).

— Кончылася тут, — кажа, — ваша ўласць! (с. 305).

— Ужо ўлетку, калі насталі для нас гарачыя дзянёчкі і набралася нямала забітых і параненых, **патрэбавалі** неяк у брыгаду даныя аб стратах за зіму і вясну (с. 334).

— Я тут распрагу, а вы пройдзеце трохі, ля пошты **астаноўка** будзе (с. 329).

— Нормы, яны, брат, **харошая** справа, калі не **закасяццяне**лі, не засохлі ад часу і не прыйшлі ў супярэчнасць з жыццём (с. 293).

Аповесць «Абеліск» пабудавана Васілём Быкавым у асноўным на маналогіх і дыялогах герояў. Кантактуючы паміж сабой, гэтыя людзі, вядома ж, не могуць не выкарыстоўваць у сваёй мове словы і выразы, што характэрныя для мясцовасці, у якой яны нарадзіліся і выраслі.

Сам Васіль Уладзіміравіч, як вядома, родам з Віцебшчыны, пагэтаму не выпадкова яго персанажы вельмі часта ўжываюць словы, характэрныя для гаворкі гэтага краю:

- Усе ж мяне тут кругом ведаюць, памагаюць (с. 311).
- Вот забыўся таго пісачеля (с. 313).
- Я цёмны чалавек, тры класы абразаванія (с. 313).
- А прападавацеляў розных прадметаў яны і ў грош не цэняць (с. 315).
- Лаўчэня быў маладзец, хоць і паліцай (с. 316).
- Было дзела! — зыркнуў ён на мяне пачырванелымі вачыма (с. 331).
- А што круціць! Так і напішы: папаў у палон. А далей не наша дзела (с. 334).

Такія выпадкі ўжывання русізмаў не з'яўляюцца фактамі інтэрфэрэнцыі ў адносінах да аўтарскай мовы, паколькі пісьменнік стварае моўную характарыстыку персанажаў, дзе імкнецца адлюстравачь свае назіранні над мовай рэальных носьбітаў беларуска-рускага двухмоўя. Будучы ўключанымі ў тэкст, русізмы індывідуалізуюць моўныя характарыстыкі быкаўскіх герояў. Ствараючы ж іх, аўтар улічвае месца дзеяння, час, а таксама сацыяльнае становішча герояў, узровень іх адукацыі і г. д.

Такім чынам, функцыі русізмаў у аповесці «Абеліск» самыя розныя. Да важнейшых з іх можна аднесці: стварэнне дадатковай сэнсавай, эмацыянальнай, экспрэсіўнай і іншых характарыстык вобразаў, моўнай характарыстыкі, выяўленне спецыфічнага каларыту — нацыянальнага, бытавога і інш. Нярэдка русізмы выконваюць некалькі функцый адначасова.

Аналіз моўных асаблівасцей мастацкай творчасці Васіля Быкава паказвае, што ўзаемадзеянне беларускай і рускай моў у літаратуры мае сваю, яшчэ недастаткова вывучаную спецыфіку. Яно актыўна праходзіць у цяперашні час, абумоўліваецца працэсамі кантактавання беларускай і рускай літаратур і культур, вызначаецца як законамі мастацкай творчасці, так і ўласна моўнымі фактарамі.

¹ Гл.: Г и р у ц к и й А. А. Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы. Мн., 1990. С. 22.

² В а й н р а й х У. Языковые контакты. Киев, 1979. С. 5.

³ Гл.: Г и р у ц к и й А. А. Белорусско-русский художественный билингвизм... С. 32.

⁴ В а с і л ь Б ы к а ў. Збор твораў: У 4 т. Мн., 1980—1982. Т. 3. С. 278. Далей пасля прыкладаў указваецца толькі старонка з гэтага тома.